

Wojna (nie)opisana

Monika Szczepaniak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-5914-1014

(Un)described War

Abstract: The paper is a review of the book *Rozrachunki z wojną* by Sławomir Buryła (Warszawa, Instytut Badań Literackich PAN 2017), which is devoted to the problems of literary representation of war in specific sociocultural contexts. Buryła reflects on Polish literature and pays special attention to the question: *what does literature know about war and why?* In addition, he diagnoses zones of silence and neglect as serious deficits within Polish war studies, particularly in the field of literary studies. The review contains a reconstruction and analysis of the argumentation provided in *Rozrachunki z wojną* as a contribution to such difficult and embarrassing topics as war, violence, genocide and “time of contempt”.

Key words: war, the Holocaust, Polish literature, humanities, war studies

Słowa kluczowe: wojna, Holocaust, literatura polska, humanistyka, badania nad wojną

Literackie reprezentacje dwudziestowiecznych wojen światowych, szczególnie utwory poholokaustowe, „stanowią świadectwo zmagania między mówieniem a milczeniem, między nadmiarem języka a jego radykalną redukcją”, zderzają „fakty historyczne z fikcją, etykę z estetyką, wyrażalne z niewyraźnym”¹. Oscylują na granicy milczenia. Zwracają uwagę na niemożność opisu ekonomii przemocy w epoce wyniszczających bitew materiałowych, tym bardziej w epoce masowej eksterminacji ludności cywilnej, której dziedzictwem jest „holokaustowy paradoks”, polegający na tym, że „trzeba o Zagładzie opowiadać, ale nie można jej opowiedzieć”². O złożoności kwestii opowiadania o nowoczesnych wojnach decyduje wiele aspektów. Jednym z ważniejszych jest uwikłanie tego tematu w lokalne/ regionalne/ narodowe konteksty kulturowe – ramy orientacyjne, rezerwuary sensów,

¹ M. Janion, *Bohater, spisek, śmierć. Wykłady żydowskie*, Warszawa 2009, s. 279.

² B. Krupa, *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013, s. 18.

strategię negacji czy legitymizacji przemocy, kanony interpretacji wydarzeń, próby obłaskawienia bezsensu wojny rozpowszechnione w poszczególnych społeczeństwach rozwijających określone kultury militarne oraz polityki memorialne. Kulturowe historie wojen na przestrzeni wieków ujawniają bowiem – jak przekonuje Bernd Hüppauf w rozprawie zawierającej w tytule fundamentalne pytanie *Co to jest wojna?* – istotną z perspektywy *war studies* kulturową tendencję: „Wojnę antycypuje się w fantazjach i marzeniach, a po zakończeniu militarnych działań prowadzi się ją dalej w głowach i w duszach”³. Indywidualne i zbiorowe reprezentacje czy imaginacje wojny stanowią integralną część kompleksowych porządków kulturowych wraz z charakterystycznymi dla nich dyskursami medialnymi, w tym konwencjami literackich przedstawień, ale także uwarunkowaniami procesu produkcji i recepcji tekstów kultury w danym momencie historycznym.

Głęboka świadomość potrzeby kontekstualizacji w badaniach nad problematyką wojny w literaturze towarzyszy rozważaniom Sławomira Buryły zebranych w tomie *Rozrachunki z wojną* (2017), na który składają się poszerzone szkice opublikowane w latach 2014–2016, poświęcone aspektom współczesnych badań nad literaturą o drugiej wojnie światowej, dziedzictwu Wielkiej Wojny w polskiej prozie o „czasach pogardy”, przezroczyście i (nie)normalności wojny, kompleksowi tematycznemu „lager – literatura – strefy milczenia” oraz prozie pokolenia „Współczesności” wobec wojny. Tworzą one spójną narrację na temat literackich „rozrachunków z wojną”, a także osiągnięć oraz zaniedbań polskiej humanistyki w dziedzinie badań nad tym zagadnieniem⁴. W tym sensie Buryła – wybitny znawca tematyki wojny i okupacji oraz problematyki Holocaustu – prowadzi „rozrachunki” z polską humanistyką, identyfikuje dezyderaty badawcze, wskazuje kierunki eksploracji, zachęca do „ponowienia refleksji literaturoznawczej nad czasami pogardy; refleksji wielowymiarowej, uwzględniającej różne punkty widzenia i różne metodologie” (12). Nie są to jednak bynajmniej postulaty o charakterze spekulatywnym, bowiem autor nie tylko domaga się ożywienia pola badawczego, lecz także od lat porusza „tematy (nie)opisane”⁵, prezentuje nowatorskie interpretacje czy wstępne rozpoznania wypełniające

³ B. Hüppauf, *Was ist Krieg? Zur Grundlegung einer Kulturgeschichte des Krieges*, Bielefeld 2013, s. 108 (tłum. M.S.).

⁴ Autor skupia się na drugiej wojnie światowej, chociaż podkreśla też deficyty badawcze dotyczące Wielkiej Wojny, która w kontekście polskim zdecydowanie ma status „(nie)opisanej”.

⁵ S. Buryła, *Tematy (nie)opisane*, Kraków 2013 (syntetyczne omówienie (nie)znanej historii żydowskich Kolumbów, analiza problematyki żydowskiego złota zatytułowana *Nowe Eldorado* oraz *Portret oprawcy* – znakomite studium na temat obrazów nazistowskiego mordercy w prozie lat 1939–1989). Autor monografii *Opisać Zagładę. Holocaust w twórczości Henryka Grynberga czy Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holocaustu* należy – jak wiadomo – do wiodących badaczy tej problematyki; oprócz opracowań monograficznych współredagował liczne tomy zbiorowe poświęcone doświadczeniu wojennemu i jego zapisowi (zob. np. *Wojna. Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze* wraz z Pawłem Rodakiem).

luki w badaniach nad kulturowymi reprezentacjami polskiego doświadczenia wojennego. Wywodom poświęconym rozrachunkom z wojną towarzyszy dyskusja z ważnymi publikacjami z ostatnich lat – charakterystyczny rys pisarstwa autora, który dokumentuje jego imponującą erudycję.

Omawiając „kilka aspektów współczesnych badań nad literaturą o drugiej wojnie światowej”, Buryła diagnozuje inwazję tematów holocaustowych po transformacji ustrojowej (szczególnie w pierwszej dekadzie XXI w.), wskazuje na najważniejsze publikacje historiograficzne i literaturoznawcze, polemizuje z niektórymi tezami lub je uzupełnia, ale przede wszystkim identyfikuje strefy przemilczeń i zaniedbań, tematy domagające się szczegółowego opracowania (np. obozowa prostytutka, homoseksualizm, miłość między ofiarą a oprawcą, przemoc seksualna, ogólniej: pogłębiona refleksja nad cielesnością). Implementacja nowych propozycji metodologicznych umożliwiłaby ożywcze spojrzenie na problematykę wojny, pozwoliłaby wojnę na nowo „opowiedzieć”, tym samym skorygować narrację rodem z PRL-u, która „kanalizowała rozmowę o wszystkim, co burzyło poczucie jedności i jednolitości postaw społecznych” (33–34). Zarówno perspektywa rozwijających się ostatnio intensywnie badań nad męskością, jak i spojrzenie na wojenne przeżycia z perspektywy kobiecej – paradygmaty badań nad wojną i przemocą mocno zakorzenione w zachodniej przestrzeni akademickiej – na gruncie polskim wciąż stanowią wyzwania. Dodałabym paradygmat badań nad szeroko pojętymi wojennymi emocjami, które zarówno w kontekstach militarnych mobilizacji, jak i w dyskursach memorialnych w sposób szczególny podlegają procesom manipulacji i tabuizacji. Uwzględnienia domaga się konieczność pluralizacji doświadczeń wojennych, być może także uwolnienia się od najbliższego horyzontu cywilizacyjnego, którego – jak przekonuje Buryła – jesteśmy zakładnikami (39). Upraszczone przekazy popkulturowe, medialne, pseudonaukowe, kształtujące pamięć młodych pokoleń, powinny awansować do rangi przedmiotu badań, bo ostatecznie to „w wymiarze estetycznym” popkultury, telewizji (także Internetu) „następuje zapomnienie i unicestwienie – dokonuje się w stylu retro, uzyskującym [...] wymiar masowy”⁶. Przekonywanie społeczeństw europejskich o tym, że musimy „żyć w nadmiarze bólu, w poczuciu nieodwołalnej straty”, że ta żaloba nie ma prawa się skończyć, że jako „postawa etyczna określa ona uniwersalną świadomość europejską”⁷ oraz obrona tej świadomości przed „neutralizowaniem Holocaustu”⁸, jego „tabloidyzacją”⁹, przed zalewem miażdżących wywodów pseudointelektualnych czy wojenno-estetycznego kiczu należą do fundamentalnych zadań współczesnej humanistyki.

⁶ J. Baudrillard, *O uwodzeniu*, przeł. J. Margański. Warszawa 2005, s. 157.

⁷ M. Janion, *Bohater, spisak, śmierć*, s. 310.

⁸ L. L. Langer, *Neutralizowanie Holocaustu*, przeł. J. Mikos, „Literatura na Świecie” 2004, nr 1/2, s. 141–143.

⁹ J. Czaja, *Tabloidyzacja Holocaustu w kulturze popularnej*, „Images” 2001, nr 15/16, s. 81–99.

Drugim obszarem refleksji Sławomira Buryły jest „dziedzictwo Wielkiej Wojny w polskiej prozie o «czasach pogardy»”. Autora interesuje nurtujące wcześniej wielu badaczy pytanie, na ile literatura tematyzująca pierwszą wojnę światową przygotowuje czytelników do mierzenia się z rzeczywistością doświadczeń granicznych lat 1939–1945. Kategoria okrucieństwa pojawiła się w europejskiej historii kolonialnej już przed wybuchem Wielkiej Wojny i to kolonialne paroksyzmy zła stanowią antycypację „epoki pieców”. W świadomości polskiego społeczeństwa, które cechuje – jak pisał Wittlin – „niemal religijna adoracja miecza, karabeli, szabli”¹⁰, Wielka Wojna nie funkcjonuje jako „the great seminal catastrophe”¹¹, lecz jako urzeczywistnienie „snu o szpadzie”, spełnienie marzeń o odzyskaniu niepodległości po 123 latach niewoli. Buryła charakteryzuje ten kontekst wraz z wpisanymi weń narodowymi legendami i fantazmatami (na czele z mitem ułańskim), proponując rozważania na temat różnic w interpretacji obu wojennych cezur kulturowych, w tym na temat języków i konwencji przedstawień charakterystycznych dla tych opisów w kulturze polskiej.

Kolejny kompleks tematyczny stanowią rozpoznania wstępne o „przezroczyści i (nie)normalności wojny” – „propozycja metarefleksji o dużym poziomie uogólnienia” (76). Rozpoczynając ponownie od różnic między światowymi wojnami, autor przechodzi do referowania „wiedzy”¹² na temat wojny w literaturze polskiej od lat czterdziestych w kolejnych dziesięcioleciach, w których dokonywało się stopniowe włączanie Zagłady w polską historię, „jej powolne i do dzisiaj nie w pełni dokonane przyswojenie”¹³. Zatem Buryła opowiada o tym, co wiedziała, a czego nie wiedziała literatura polska w kontekstach określonej polityki memorialnej, cenzury wspomnień, narodowych koncepcji męskości, patriotyzmu, pacyfizmu, związanego z nimi czytelniczego horyzontu oczekiwań. Referuje stopniowe przełamywanie utartych ścieżek narracyjnych, interpretacji podszytych ideologią, oficjalnych wersji opowieści o polskich bohaterach i ich moralnych zwycięstwach, pokazuje, jak sztuka opierała się roszczeniom ideologii. Literatura ujawnia oblicze medium o niezwyklej przenikliwości, podejmuje tematy tabuizowane przez władzę, także społecznie „niechciane”, bo obalające mit o własnej niewinności. Literatura wyprzedza rozpoznania nauk humanistycznych, ale jednocześnie zatrzymuje się przed problemami, które wydają się nie przystawać do powagi i emfazy wojennego tematu, do obowiązujących kanonów estetycznych. Buryła przed-

¹⁰ J. Wittlin, *Wojna, pokój i dusza poety*, w: tegoż, *Orfeusz w piekle XX wieku*, Kraków 2000, s. 16–44, tu: s. 41.

¹¹ G. F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890*, Princeton 1979, s. 3.

¹² W niemieckiej humanistyce badania nad kulturami wiedzy (Wissenskulturen), sposobami wytwarzania i rozpowszechniania wiedzy przez różne praktyki kulturowe cieszą się w ostatnich latach dużą popularnością (np. seria wydawnicza De Gruyter *Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel*). Także w Polsce mogłyby otworzyć nowe horyzonty badawcze.

¹³ B. Krupa, *Opowiedzieć Zagładę*, s. 13 (to niepełne przyswojenie obejmuje również „chaotyczne lokalne pogromy dokonywane rękami Polaków”, s. 9).

stawia interesujące studium na temat literackiego mówienia i milczenia w perspektywie historycznej, któremu towarzyszą próby odpowiedzi na pytanie o genealogię takiej historii dyskursu.

W kolejnym szkicu *Lager – literatura – strefy milczenia* autor rekonstruuje najważniejsze przestrzenie pomijane (niewygodne dla autorów i autorek, dla czytelników i czytelniczek lub dla obu grup) w polskiej prozie lagrowej oraz w badaniach literaturoznawczych na jej temat, a także zastanawia się nad ich genezą (presja światopoglądu czy estetyki, zakazy mówienia, zafałszowania mimowolne). Ponownie otrzymujemy rozważania na temat zmieniających się – wyznaczanych przez różnych twórców – granic dyskursu (od połowy lat pięćdziesiątych – nobilitacja wizji Borowskiego), politycznego określania ram interpretacyjnych, tabuizowania niektórych tematów, możliwości stworzenia najbardziej uniwersalnej opowieści o świecie lagrowym. Pytanie, kto miałby być takim podmiotem opowiadającym, zwraca uwagę na konieczną świadomość narracji niepełnych, w pewnym sensie „zafałszowanych”, a także na niemożność likwidacji niektórych stref milczenia wokół ofiary i wokół sprawcy – problemów znajdujących się poza zasięgiem językowego obrazowania. W tej perspektywie milczenie muzulmana „jest dla nas milczeniem ostatecznym” (150). W obliczu absolutnej wyjątkowości literatury o Auschwitz Buryła przestrzega jednak przed metodologicznym woluntaryzmem, a szczególnie przed abstrahowaniem od aspektów społecznych, politycznych, ideologicznych czy próbami traktowania tekstu literackiego jako „ilustracji do przyjętych wcześniej hipotez” (137). Niektóre „strefy milczenia” mogą „przemówić dopiero dziś, gdy dysponujemy nowymi narzędziami badawczymi oraz nową wiedzą historyczną” (181). Do przesłanek zaistnienia nowych tematów badań należy rozwój metod literaturoznawczych i kulturoznawczych, które poszerzają perspektywę badawczą, jednak w świetle rozważań Buryły nasuwa się konstatacja o problematyczności niemal każdej metody wobec tego tematu. Jednym z możliwych zagrożeń jest tworzenie nowych „hierarchii cierpienia” poprzez uprzywilejowanie określonej wspólnoty interpretacyjnej.

Ostatni szkic poświęcony jest prozie pokolenia „Współczesności” wobec wojny, zawiera nowatorskie rozpoznania i zaprasza do dyskusji na temat wymagający dalszych badań z uwzględnieniem kontekstu historyczno-społecznego, w którym powstawała literatura kontestująca oficjalną wizję przeszłości, problematyzująca zapoznany obraz wojny, dystansująca się od linii martyrologicznej. Punktem odniesienia dla refleksji jest artykuł T. Witkowskiego *Wojenna przygoda pokolenia* ogłoszony w trzecim numerze „Tekstów” w roku 1976 – analiza „chwytająca istotę rzeczy”, ale zarazem „pozostawiająca czytelnika z poczuciem niedosytu” (182). Charakterystyka prozy pokolenia „Współczesności” stanowi kontynuację wczesnego rozpoznania Witkowskiego oraz uzupełnia jego argumentację, zakreślając pole badawcze „wojna i polityka” z charakterystycznymi dla tamtego kontekstu postawami zaangażowania po stronie władzy oraz postawami kontestacji.

Tematy niemieckie (obraz zbrodniarza), tematy żydowskie (Holocaust), motywy pacyfistyczne to przykładowe wątki szczegółowe stanowiące przedmiot refleksji zakończonej konkluzją o potrzebie nowego spojrzenia na wiele zagadnień związanych z drugą wojną światową i jej konsekwencjami. Zebrane w omawianym tomie szkice mają charakter syntetyczny, argumentują na płaszczyźnie uogólnień, podsumowują dyskursy, polemizują z literaturą przedmiotu, wpisują się w kulturową historię recepcji wojny, w historię literatury i literaturoznawstwa, postulują poszerzenie horyzontów badawczych w obliczu zaniedbań, deficytów, ideologicznych imperatywów homogenizacji.

Tendencje do tworzenia ujednoczonych narracji wojennych i nadawania im określonych ideologicznych sensów pojawiają się w różnych kontekstach historycznych i służą określonym politycznym celom (na przykład konstrukcji zewnętrznych i wewnętrznych wrogów), lecz w obliczu różnorodności doświadczeń wojennych zawsze naznaczone są deficytem, zatem – by tak rzec – wymagają korekty. Literackie konceptualizacje wojny dostarczają niejednokrotnie obrazów prekursorskich i alternatywnych wobec oficjalnych, zdefiniowanych przez aktualną politykę i ideologię narracji. Symboliczna jest scena u Henryka Grynberga, w której Żydom z Dobrego nie podoba się większość książek, jakie się o nich pisze, dlatego przekonują: „A my wiemy, że nie było sielanki ani zwycięstwa, ani happy endu, ani nawet katharsis”¹⁴. Buryła porusza się w materii wywołującej elementarne cierpienie towarzyszące próbom reprezentacji, powodującej – jak pisał Rosenfeld – paraliż ośrodków duchowego życia jednostki (inteligencji, wyobraźni, pewności siebie)¹⁵, w krajobrazie literackim i intelektualnym niewolnym od białych plam, w dyskursach na granicy milczenia i tabu, podsumowując obecny stan wiedzy, podejmując próby odpowiedzi na wiele dojmujących pytań, w równej mierze jednak formułując wiele nowych pytań. W historii polskich zmagañ z wojną, szczególnie drugą wojną światową, która zdominowała dyskurs literacki i naukowy, wielokrotnie występował niedosyt czy wrażenie „amputacji”, systematycznie zdarzały się też korekty, modyfikacje, uzupełnienia. Jednak pomimo to, także po lekturze książki Sławomira Buryły, wydaje się, że próby językowej reprezentacji tej niezwykle złożonej i delikatnej materii oraz próby metarefleksji wokół tego tematu zawsze będą napiętnowane przez jakiś zbiór niekompletności, który określiłabym oryginalną frazą poety: „Antwortlosigkeit”¹⁶.

[Rec.: Sławomir Buryła, *Rozrachunki z wojną*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2017, 278 ss.]

¹⁴ H. Grynberg, *Monolog polsko-żydowski*, Wołowiec 2003, s. 98.

¹⁵ A. H. Rosenfeld, *Podwójna śmierć. Rozważania o literaturze Holocaustu*, tłum. B. Krawcowicz, Warszawa 2003, s. 26.

¹⁶ Paul Celan, *Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen*, w: tegoż, *Gesammelte Werke in sieben Bänden*, Bd. 3: *Gedichte III*,

Bibliografia

- Baudrillard J., *O uwodzeniu*, przeł. J. Margański, Warszawa 2005.
- Buryła S., *Tematy (nie)opisane*, Kraków 2013.
- Celan P., *Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen*, w: tegoż, *Gesammelte Werke in sieben Bänden*, Bd. 3: *Gedichte III, Prosa, Reden*, red. B. Allemann, S. Reichert, Frankfurt a. M. 2000.
- Celan P., *Przemówienie z okazji przejmowania Nagrody Literackiej Wolnego Hanzeatyckiego Miasta Bremy*, tłum. F. Przybylak, w: tegoż, *Utwory wybrane*, wybrał i oprac. R. Krynicki, Kraków 1998.
- Czaja J., *Tabloidyzacja Holocaustu w kulturze popularnej*, „Images” 2001, 15/16, s. 81–99.
- Grynberg H., *Monolog polsko-żydowski*, Wołowiec 2003.
- Hüppauf B., *Was ist Krieg? Zur Grundlegung einer Kulturgeschichte des Krieges*, Bielefeld 2013.
- Janion M., *Bohater, spisek, śmierć. Wykłady żydowskie*, Warszawa 2009.
- Kennan G. F., *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890*, Princeton 1979.
- Krupa B., *Opowieść Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013.
- Langer L. L., *Neutralizowanie Holocaustu*, przeł. J. Mikos, „Literatura na Świecie” 2004 (1/2), s. 141–143.
- Rosenfeld A. H., *Podwójna śmierć. Rozważania o literaturze Holocaustu*, tłum. B. Krawcowicz, Warszawa 2003.
- Wittlin J., *Wojna, pokój i dusza poety*, w: tegoż, *Orfeusz w piekle XX wieku*, Kraków 2000, s. 16–44.

Prosa, Reden, red. B. Allemann, S. Reichert, Frankfurt a. M. 2000, s. 186. Celan mówi o języku, który mimo wszystko nie zginął: „Ale musiał teraz przejść przez własne niemożności odpowiedzi, przejść przez straszliwe zamknięcie, przez tysiące mroków niosących śmierć mowy” (Paul Celan, *Przemówienie z okazji przejmowania Nagrody Literackiej Wolnego Hanzeatyckiego Miasta Bremy*, tłum. F. Przybylak, w: tegoż, *Utwory wybrane*, wybrał i oprac. R. Krynicki, Kraków 1998, s. 315).